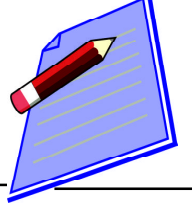

6

मुद्राराक्षसम्

टिप्पणी

विशाखदत्तः संस्कृतसाहित्यस्य प्रमुखः नाटककारः अस्ति। तस्य मुद्राराक्षसनाटकं संस्कृतनाट्यसाहित्ये येषु नाटकेषु महत्त्वपूर्णं स्थानं प्राप्तम्। नाटककारविजयदत्तेन अस्मिन् नाटके ऐतिहासिकराजनैतिकदृश्यानि महता सौन्दर्येण प्रस्तुतानि सन्ति। पूर्वं संस्कृतनाट्येषु प्रेमकथाः कथानकरूपेण प्रयुक्ताः आसन्, परन्तु अस्मिन् शृङ्खले मुद्राराक्षसः समकालीनराजनैतिककथालक्षणैः सह तस्मिन् परम्परायां सर्वथा भिन्नं नूतनं च दृष्टिकोणं प्रस्तुतं करोति।

शास्त्रीयपरम्परायां नाटकलेखनक्षेत्रे मुद्राराक्षसः कूटनीतिकविषयाधारितः नाटकः अस्ति। एवं सति अस्य नाटकस्य विषये ज्ञातव्यम्। अतः अस्मिन् अध्याये वयं मुद्राराक्षसनाटकस्य एतानि लक्षणानि केन्द्रीकुर्मः।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् अध्यायं पठित्वा भवन्तः

- विशाखदत्तस्य विषये ज्ञातव्यम्;
- मुद्राराक्षसनाटकविषये ज्ञातव्यम्;
- मुद्राराक्षसस्य कथां ज्ञातव्यम्;
- त्वं मुद्राराक्षसस्य पात्राणि ज्ञास्यसि;

6.1 विशाखदत्तस्य सामान्यपरिचयः

नाटकस्य भारतवाक्ये विशाखदत्तः राज्ञः नाम चन्द्रगुप्तः इति स्वीकरोति। अतः विद्वांसः मन्यन्ते

नाट्यस्य प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

यत् विशाखदत्तः स्वस्य नाटके चन्द्रगुप्तमौर्यस्य वर्णनद्वारा स्वस्य संरक्षकं चन्द्रगुप्तद्वितीयं निर्दिशति यस्य कालकालः ३७५ तः ४१३ ई. इतिहासं पश्यामः चेत् षष्ठशताब्द्यां हर्षवर्धनकालपर्यन्तं पाटलिपुत्रं विखण्डितं जातम् इति निष्पद्यते यत् तस्मिन् काले बौद्धधर्मस्य पुनः प्रवर्तनं भवति स्म, तस्य आधारेण च विद्वद्भिः विशाखदत्तस्य कालस्य आरम्भः इति स्वीकृतम् पञ्चमशताब्दी।

विशाखदत्तस्य नाटकस्य भारतवाक्ये राजा अवन्तिवर्मा इत्यस्य दिशा ऐतिहासिकदृष्ट्या सिद्धा अस्ति। राजा अवन्ति वर्मा मौखरीवंशस्य अन्तस्य सप्तमशताब्द्याः आरम्भस्य च कन्नौजस्य राजा आसीत्। षष्ठशताब्द्याः अन्ते उत्तरभारते पश्चिमे अश्व-आतङ्कः प्रचलति स्म। राजा अवन्तिवर्मा थानेश्वरस्य राजा प्रभाकरवर्धनस्य साहाय्येन फूलान् पराजितवान्। एषा ऐतिहासिकघटना ५८२ ई. तः अस्ति अतः तस्य समयः षष्ठशताब्द्याः अन्ते निर्धारितः अस्ति। स एव कालखण्डः विद्वांसः सर्वसम्मत्या स्वीकृतः अस्ति।

मुद्राराक्षसं विहाय विजयदत्तस्य अन्ये द्वे नाटके उल्लिखिताः सन्ति- (१) देवीचन्द्रगुप्तः (२) अभिसरिकावञ्चितकश्च। एतेषु नाटकेषु द्वितीयं अप्राप्यम्। प्रथमं नाटकं देवीचन्द्रगुप्तम् अपि रोमान्टिककथा अस्ति तथा च राजनैतिककथा अस्ति।

6.2 मुद्राराक्षसानां सामान्यपरिचयः

मुद्राराक्षसः रोचकं नवीनं च प्रकृतेः नाटकम् अस्ति। अस्मिन् सप्ताङ्कनाटके चाणक्यः, चन्द्रगुप्तः, नन्दस्य च स्वामिभक्तः अमत्यः राक्षसस्य केन्द्रे सन्ति। चाणक्यः नन्दगर्वं कृत्वा चन्द्रगुप्तं सिंहासने स्थापितवान्। चाणक्यः स्वस्य कूटनीतिं प्रयुज्य नन्दस्य विश्वस्तं मन्त्री राक्षसं चन्द्रगुप्तस्य मन्त्री करोति किन्तु रक्षाः तत् न स्वीकुर्वति। चन्द्रगुप्तस्य विरुद्धं नानाप्रकारेण षड्यंत्रं करोति। अन्ते चाणक्यः स्वस्य कूटनीतिककौशलेन स्वस्य उद्देश्यं सफलः भवति। एतेषां कूटनीतिकचरणानाम् आधारेण समग्रं नाटकम् अस्ति।

विशाखदत्तस्य राजनैतिकपाण्डित्यम् अस्मिन् नाटके स्पष्टतया दृश्यते। वस्तुतः एतादृशं बौद्धिकनाटकं लेखनं अतीव कठिनं कार्यम् अस्ति। नाटककारः रुचिं निर्वाहयन् सम्पूर्णं कथानकं सावधानीपूर्वकं नाटकरूपेण परिणमयितवान् अस्ति। वीरविषययुक्तं घटनाप्रधानं नाटकम् अस्ति। प्रायः प्रत्येकस्मिन् पात्रे वयं यत् उत्साहस्य भावः पश्यामः। नाटके कुत्रापि प्रत्यक्षयुद्धं नास्ति किन्तु विशाखदत्तेन चतुरतापूर्वकं संवादद्वारा एतस्य स्वरस्य प्रयोगः कृतः।

पाठगत-प्रश्नाः 6.1

1. विशाखदत्तः कः?
2. विशाखदत्तस्य सृष्टयः कानि सन्ति?

3. मुद्राराक्षाः क्रीडायाः कीदृशाः सन्ति?
4. मुद्राराक्षाणां मुख्यं कथानकं कस्मिन् आधारितम्?
5. मुद्राराक्षसस्य मुख्यः रसः कः?

6.3 मुद्राराक्षसकथा

विशाखदत्तः मुद्राराक्षसनाटकस्य कथां ७ अङ्केषु विभक्तवान् अस्ति। कथानकस्य मुख्यकथा चाणक्यस्य कूटनीतिं प्रयुज्य चन्द्रगुप्तस्य राक्षसस्य अमात्यस्य निर्माणस्य अस्ति। वीर रस प्रधान अस्मिन् नाटके। संख्यानुसारं कथायाः विकासक्रमः यथा-

अंकः १

अस्य अंकस्य आरम्भे चन्द्रग्रहणस्य अवसरे सामान्यतः ब्राह्मणभोजनस्य विषये चर्चा अस्ति। तदा सहसा पृष्ठभूमितः स्वरः आगच्छति यत्, मम जीवने कोऽस्ति यः चन्द्रगुप्तं प्रलोभयितुं शक्नोति? कथाकारः अग्रे आगत्य प्रेक्षकान् कथयति यत् सः कौटिल्यः अस्ति ततः चाणक्यः मञ्चं प्रविशति। चाणक्यः प्रविश्य एव सः स्वदुःखं कथयति यत् तस्य मन्त्री नन्दवंशस्य विनाशेन क्रुद्धः राक्षसराजे मलयकेतुः सह मिलित्वा चन्द्रगुप्तस्य विरुद्धं षड्यंत्रं करोति। चाणक्यः अमत्यराक्षसं बहु सम्यक् जानाति, सः तं कथञ्चित् प्रभावं कर्तुम् इच्छति, चन्द्रगुप्तस्य अमत्यः भवितुम् अङ्गीकुर्वितुं च इच्छति। चाणक्यः स्वभावं न प्रकटयन् कूटनीतिकयोजनां करोति। चाणक्यः ज्ञायते यत् पाटलिपुत्रस्य कुसुमपुरे चन्दनैः सह अमात्यस्य राक्षसस्य परिवारः अस्ति। राक्षसस्य प्रियजनविश्वासिनः कायस्थशाकतदासः, सिद्धार्थकः च सन्ति। चाणक्यः अपि राक्षसस्य मुद्रां विन्दति। सः शकतदासः पत्रं लिखितुं प्रेरयति, तस्मिन् राक्षसस्य मुद्रायाः चिह्नानि च निर्माति। अस्य नाटकस्य कथानकस्य मुख्याधारः राक्षसः तस्य मुद्रा च भवति, अतः अस्य नाटकस्य नाम मुद्राराक्षाः अपि अभवत्।

अंकः २

अस्मिन् अङ्के चन्द्रगुप्तविरुद्धं षड्यंत्रं दर्शितम् अस्ति। द्वितीयक्रियायाः आरम्भे चन्द्रगुप्तस्य नन्दस्य भव्यप्रासादस्य आगमनसमये तस्य वधस्य योजना क्रियते। चन्द्रगुप्तः गजस्य उपरि उपविश्य राजप्रासादस्य प्रवेशं कर्तुं प्रवृत्तः अस्ति यदा विशालं तोरणद्वारं षड्यंत्रपूर्वकं ध्वस्तं भवति। गजः शीघ्रं गच्छति चन्द्रगुप्तं च तारयति। एवं चन्द्रगुप्तः मृत्योः उद्धारः भवति।

अंकः-३

अस्मिन् प्रकरणे कौमुदी महोत्सवस्य आयोजनस्य विषये चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यस्य च मध्ये कटुता वर्धते। चन्द्रगुप्तः शरदपूर्णिमादिने एतत् आयोजनम् आज्ञापयति, चाणक्यः तु एतत् स्थगयति। अन्यः अवसरः आगच्छति यदा चाणक्यः राजानं दानं दातुं निवारयति। चन्द्रगुप्तः क्रुद्धः भूत्वा

टिप्पणी

नाट्यस्य प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

चाणक्यस्य अवज्ञां कर्तुं आरभते। चाणक्यः स्वस्य चन्द्रगुप्तस्य च मध्ये एतत् मतभेदं प्रचारयति येन एषा वार्ता शत्रुपर्यन्तं गच्छति अन्ते च एतत् एव भवति। एषा वार्ता शत्रुपर्यन्तं प्राप्नोति।

अंकः-४

अस्मिन् अंके अमात्यः स्वयं मलयकेतुराक्षसं पूर्वाङ्के उल्लिखितां चन्द्रगुप्तचाणक्ययोः कटुतां सूचयति। चाणक्यदोषाणां कारणात् चन्द्रगुप्तः स्वजनात् विरक्तः इति मलयकेतुः निश्चयः अस्ति। यदि चाणक्यस्य निष्कासनं भवति तर्हि जनसामान्यं चन्द्रगुप्तं प्रति पूर्वापेक्षया अधिकं स्नेहं अनुभविष्यति।

अंकः ५

अस्मिन् प्रकरणे पर्वतराज मलयकेतुः ज्ञायते यत् तस्य पिता चाणक्यस्य षड्यंत्रेण न अपितु अमत्यरक्षायाः दुष्टयोजनायाः कारणेन मारितः अस्ति। मलयकेतुः राक्षसस्य च भेदाः वर्धयितुं आरभन्ते। मलयकेतुः शङ्कया राक्षसं पश्यति। तयोः मध्ये कटुता वर्धयितुं आरभते। अधुना अमत्यः असहायः अनुभवति, क्रमेण निराशायां मज्जति।

अंकः ६

मलयदासेन अपमानितः स राक्षसः पाटलिपुत्रम् आगच्छति। सः ज्ञायते यत् चन्द्रन्दस्य क्लेशाः अभवन्। मित्रचन्दनदासस्य केवलं दोषः आसीत् यत् सः अमत्यरक्षापरिवाराय निगूढस्थानं दत्तवान्, सः मित्रतायाः कारणात् राज्ञः किमपि न कथयति स्म। राजा मृत्युदण्डं दत्त्वा तं लम्बयितुं सज्जता क्रियन्ते।

अंकः ७

सः राक्षसः मित्रं चन्द्रन्दं मिलित्वा तस्य रहस्यं प्रकाशयति यत् सः एव राक्षसः यस्य कारणात् सः मृत्युदण्डः दत्तः अस्ति। ततः चाणक्यः पृष्ठभागात् प्रविशति। चाणक्यः तस्य कूटनीतिकचरणस्य विषये राक्षसाय कथयति। अन्ते राक्षसः चन्द्रगुप्तस्य अमत्यपदं स्वीकुर्वति। चन्द्रगुप्तः स्वराज्यं मलयकेतुम् आदाय चन्दनदासः श्रमिकसङ्घस्य प्रमुखः इति घोषयति। एवं चन्द्रगुप्तस्य शुभकामनाभिः नाटकस्य समाप्तिः भवति।

पाठगत-प्रश्नाः 6.2

1. मुद्राराक्षस नाटके कति कृतयः सन्ति?
2. मुद्राराक्षस इति नाटकस्य नाम किमर्थम्?
3. मुद्राराक्षसस्य त्रिसंख्यायां किं भवति?

4. चन्दनदासस्य मृत्युदण्डः किमर्थं दीयते?
5. चाणक्यः रक्षाचन्द्रगुप्तस्य मातुलं किमर्थं कर्तुम् इच्छति?

6.3 मुद्राराक्षसनाटकस्य पात्राणि

मुद्राराक्षसनाटकस्य सम्पूर्णं कथानकं चाणक्यं, रक्षां, चन्द्रगुप्तं, मलयकेतुं च केन्द्रे कृत्वा निर्मितम् अस्ति।

चन्द्रगुप्तः

विद्वांसः चन्द्रगुप्तं मुद्राराक्षसनाटकस्य नायकत्वेन स्वीकृतवन्तः यद्यपि सम्पूर्णे नाटके चन्द्रगुप्तः केवलं द्विवारं प्रवेशं करोति । सतीप्रकरणे प्रथमवारं यदा तस्य चाणक्या सह युद्धं कर्तव्यं भवति तथा च द्वितीयवारं नाटकस्य अन्ते यदा राक्षसं मन्त्रीपदं ग्रहीतुं आमन्त्रितव्यं भवति। चन्द्रगुप्तः एतयोः अवसरयोः एव केनचित् क्षमतायां मञ्चे दृश्यते । अस्य आधारेण नाटके चन्द्रगुप्तस्य चरित्रं ज्ञातुं शक्यते । चन्द्रगुप्तः साहसी वीरः अस्ति। सः स्वभावतः विनयशीलः अस्ति। सः गुरुभक्तः अपि अस्ति। चाणक्यस्य सर्वं मन्यते । यत्र गुरुणा सह असहमतिः शोकमपि अनुभवति।

मलयकेतुः

मलयकेतुः स्वभावतः सावधानः, विश्वसनीयः, शीघ्रं कार्यं कर्तुं च शक्नोति। सः स्वस्य प्रभावेण गर्वितः यत् सः स्वमन्त्रीवशं नास्ति यदा तु नाटके सः भागं गृहणन् दृश्यते। मलयकेतुः यत् उपदेशं प्राप्नोति तत् करोति। चाणक्येन कृतस्य षड्यंत्रस्य कारणात् सः स्वस्य शुभचिन्तकान् मारयति ये राक्षसस्य आरोपं कुर्वन्ति । सः न जानाति यत् सम्भवति षड्यंत्रं क्रियमाणम् इति । तस्य मनुष्याणां ज्ञानं नास्ति, अत एव सः शत्रुषु विश्वासं करोति, मित्राणि च अविश्वासं करोति।

चाणक्यः

चाणक्यः स्वभावतः अतीव बुद्धिमान्, आशावान्, तेजस्वी, कुशलः राजनेता पात्रः अस्ति, यः कूटनीतिशास्त्रे प्रवीणः अस्ति। चाणक्यः स्ववचनेन प्रज्ञाना च नन्दवंशस्य नाशं कर्तुं प्रतिज्ञां कृत्वा चन्द्रगुप्तद्वारा तत् साधितवान् आसीत्। नाटके चाणक्यः राक्षसं चन्द्रगुप्तस्य मन्त्री कर्तुं संकल्पं कृतवान् अन्ते सः एवम् करोति । चाणक्यस्य दूरदर्शनस्य प्रबलः गुणः अस्ति। नाटकस्य प्रत्येकं घटना चाणक्यस्य अनुसारं भवति। इति पूर्वः सृजति। न तादृशः निमित्तः नाटके कुत्रापि दृश्यते यत्र एते सर्वे पात्राः चाणक्यस्य अविश्वासं दृश्यन्ते। चाणक्यस्य एकः मुख्यगुणः जनज्ञानम् अस्ति। चाणक्यस्य सर्वे गुप्तचराः तस्य वशे एव सन्ति इति सः मन्यते। चन्द्रगुप्तस्य कृते प्रेषितस्य विषयस्य प्रचारकत्वेन अपि सः प्रयुक्तवान् चाणक्यस्य कुशलकूटनीतिः चन्द्रगुप्तस्य एकाधिकारशासनस्य पृष्ठतः आसीत्। चाणक्यः कुशलः राजनीतिज्ञः सन् अपि सत्यार्थं विद्वान् आसीत्। राज्ञः गुरुत्वेऽपि सः स्वस्य कुटीरे एव निवसति स्म। शत्रुणां गुणान् च हृदये प्रशंसति।

नाट्यस्य प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

स्वस्य कूटनीतिस्य आधारेण सः अकारणं रक्तपातं न भवति।

राक्षसः

राक्षसस्य चरित्रं मुद्राराक्षाः महत्त्वपूर्णं पात्रम् अस्ति। राक्षसस्य हृदये स्वामिनः प्रति अचलभक्तिः, नन्दस्य मृत्योः अनन्तरम् अपि प्रतिशोधस्य दृढप्रतिबद्धता च अस्ति। चाणक्यः अपि राक्षसस्य गुणं जानाति अतः सः तं चन्द्रगुप्तस्य मन्त्री कर्तुम् इच्छति। राक्षसः सुखेन निष्ठावान् व्यक्तिः अस्ति। सः कुटिलनीतिं न जानाति अतः चाणक्येन प्रेषितान् व्यक्तिः स्वस्य निकटमित्रान् विश्वासपात्रान् च करोति। सः अन्ते ज्ञायते यत् तस्य शत्रुः कोऽस्ति। चाणक्यं यत् आश्चर्यं करोति तत् दानवः सहजतया स्वीकुर्वति। राक्षसः किञ्चित् सावधानः चरित्रः अपि अस्ति। सः हर्षेण सिद्धार्थाय स्वभूषणं ददाति यत् मलयकेतुः तस्मै प्रेषितवान् सः प्रत्येकं परिस्थितिं सरलं सुलभं च स्वीकुर्वति। सः स्वभावतः अपि पराक्रमी अस्ति।

अन्ये पात्राणि नाटके-

विभत्सकः

अयं पात्रः चन्द्रगुप्तं हन्तुं जगाम सुप्तस्य राक्षसस्य आदेशात् सः सहचरैः सह सुरङ्गे निगूढः आसीत्। सः चाणक्यस्य नेत्रेभ्यः निगूढं न शक्तवान् चाणक्यः क्रौकतः पिपीलिकानां पङ्क्तिं शङ्कितः सन् भित्तिं अग्निम् अयच्छत्। आज्ञाकारी चरित्रम् आसीत्।

पर्वतीयः

चाणक्यः पर्वतस्य अपि साहाय्येन नन्दं नाशयित्वा ततः स्वमन्त्री रक्षां पराजितवान् आसीत्। चाणक्यः कुसुमपुरं जितुम् अर्धराज्यविभागं करिष्यामि इति प्रतिज्ञां कृतवान् आसीत् किन्तु राक्षसस्य पराजयसमये सः पार्वतीकं स्वपक्षे गृहीतवान् यं विषकन्या चन्द्रगुप्तं वधार्थं प्रेषितवती सा चाणक्येन पार्वतीकं प्रेषयित्वा तं हतम्।

वैराधिकः

वैराधिकः पर्वतकस्य भ्राता आसीत्। पर्वतकस्य मृत्योः अनन्तरं चाणक्यः प्रतिपक्षाय राज्यार्थं दातुं प्रार्थ्य अन्तः आमन्त्रितवान् चन्द्रगुप्तं हन्तुमुपविष्टः बर्बरः वैरोढकं जघान्।

विष्णुशर्मा/निपुनकः

निपुनकः चाणक्यस्य मित्रं शुक्रनीतिविज्ञः ६४ कलावित् सः निपुणः इति वेषं धारयन् निवसति स्म। नाटके विष्णुशर्मः स्वामीरूपेण चाणक्यस्य गुप्तचरः एव तिष्ठति। कथानकस्य महती भूमिका अस्ति यतोहि सः एव राक्षसस्य वलयम् आनयन् चाणक्यस्य कृते ददाति।

सिद्धार्थः

सिद्धार्थः चाणक्यस्य अपि गुप्तचरः अस्ति यः शाकतदासैः सह राक्षसेन सह तिष्ठति, स्वस्य रहस्यं चाणक्यस्य समीपं प्रसारयति।

समिद्धार्थकः

समिद्धार्थकः सिद्धार्थस्य मित्रं चण्डालवेषेण मित्रेण सह वसति। चाणक्यस्य गुप्तचरत्वेनापि दृश्यते।

भगुरायणः

भगुरायणः चाणक्यस्य गुप्तचरः अस्ति, मलयकेतुः मित्रत्वेन नाटके दृश्यते। भगुरायणः गुप्तचरकलायां निपुणः अस्ति। सः स्वस्य रहस्यं गोपयित्वा मलयकेतुः मनसि तादृशानि वस्तूनि स्थापयति यस्य परिणामेण राक्षसस्य मलयकेतुस्य च मध्ये विभाजनं भवति।

जीवसिद्धक्षपानकं भदन्तं वा

चाणक्यस्य गुप्तचरः ज्योतिषी च निपुणः।

विजयवर्मा

विजयवर्मा चन्द्रगुप्तस्य सेनायाः सह चाणक्यस्य आग्रहेण मलयकेतुस्य गृहं प्रति योजनां कृत्वा तस्य सूचनां चाणक्यस्य समीपं प्रसारयति।

अचलदत्त कायस्थ

इति चन्द्रगुप्तस्य मन्त्री।

शोणोत्तरी

चन्द्रगुप्तस्य द्वारपालः अस्ति।

विजयपाल-दुर्गपालः

चन्द्रगुप्तस्य मुख्यसेवकम्।

वैसवानक

एष ब्राह्मणः तस्मै चन्द्रगुप्तः दानं करोति।

टिप्पणी

नाट्यस्य प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

कपालपाशिकः एवं दण्डपाशिकः

एते चांडालाः क्रूसः कुर्वन्ति।

शरणारवः

अयं चाणक्यस्य शिष्यः ।

हिङ्गुरातः

चन्द्रगुप्तस्य द्वारपालानां प्रमुखः यः चाणक्यस्य आदेशेन मलयकेतुम् गच्छति।

बालगुप्ता

मलयकेतुविशेषं ग्रहीतुं तेन सह तिष्ठति।

राजसेनः

अयं चन्द्रगुप्तस्य बाल्यसेवकः चाणक्यस्य आज्ञानुसारं मलयकेतुसेनाम् गच्छति।

भद्रभाटः

सः चाणक्यस्य च गुप्तचरः आसीत् यः मलयकेतुसेवकरूपेण वसति।

चन्द्रभानुः

चाणक्यस्य आज्ञानुसारं मलयकेतुं गतं आसीत्।

सिंहबलदत्तः

सः चन्द्रगुप्तस्य सेनापतिः आसीत् यः चाणक्यस्य आज्ञानुसारं मलयकेतुः सम्मिलितः आसीत्।

रोहिताक्षः

सः चाणक्यस्य उपदेशेन मलयकेतुः सम्मिलितस्य मालवाराजस्य पुत्रः आसीत्।

दीर्घचक्षुः

मलयकेतुः द्वाररक्षकः आसीत्।

शिखरसेनः

सः मलयकेतुः सेनापतिः आसीत्। पार्वतीकेन तं गजेन मर्दनं कर्तुं आज्ञापितम् आसीत्।

सर्वसिद्धिः

सः नन्दराजस्य भ्राता आसीत्। नन्दराजस्य मृत्योः अनन्तरं तं सिंहासने निधाय सः। चाणक्यभयात् सः राज्यात् पलाय्य वनं प्राप्तवान् यत्र जीवनसिद्धिः तस्य वधं कृतवान्।

वक्रनाशः

महानन्दपूर्वं नन्दवंशस्य मन्त्री।

शकटारः

नन्दवंशस्य मन्त्री जात्या शूद्रः।

परावर्तन

सा नन्दराजस्य दासी आसीत्।

प्रियम्बदकः

सः राक्षसस्य सेवकः अस्ति।

चन्दनदासः

सः पाटलिपुत्रस्य व्यापारी अस्ति यः राक्षसस्य मित्रम् अस्ति, सः राक्षसः अत्र स्वपरिवारस्य आश्रयं दत्तवान् आसीत् यस्य कृते सः मृत्युदण्डं प्राप्नोत्।

पाठगत-प्रश्नाः 6.3

1. मुद्राराक्षसस्य नायकः कः?
2. चाणक्यः कः?
3. राक्षसः कः?
4. चन्दनदासः किमर्थं लम्बितः?
5. भद्रभटः कः?
6. कः निपुणः?
7. सिद्धार्थकः कः?
8. प्रतिद्वन्द्वी कः?

नाट्यस्य प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

नाट्यस्य प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

9. शिखरसेन् कः?

10. शाकटारः कः?

6.4 मुद्राराक्षसस्य रंगशैली

विशाखदत्तेन लिखितं मुद्राराक्षसं नाटकं घटनाप्रधानं नाटकम् अस्ति। वीरभावनाम् केन्द्रे स्थापयित्वा नाटककारः सर्वेषु पात्रेषु उत्साहस्य भावस्य प्रमुखतां दत्तवान् सम्पूर्णे कथायां सर्वेषां पात्राणां यथा संवादः भवति तत् अपारं उत्साहं ऊर्जां च दर्शयति। सामान्यतया एतत् नाटकं ऊर्जावानसंवादैः, युद्धवर्णनैः, नायकानां वीरता इत्यादिभिः वचनैः च परिपूर्णम् अस्ति। चाणक्यः नाटकस्य केन्द्रे अस्ति तथा च चाणक्यस्य कथनेषु शौर्यभावनाः स्पष्टतया दृश्यन्ते। युद्धं विना चाणक्यः स्वकूटनीत्यां राक्षसं पराजितवान् इति विशाखदत्तस्य कौशलम्।

मुद्राराक्षसनाटके स्त्रीपात्रविदूषकाणां अभावः दृश्यते। नाटके चन्दनदासस्य पत्नी निश्चितरूपेण किञ्चित्कालं यावत् मञ्चे प्रविशति परन्तु कथानकस्य गतिं दातुं सा किमपि विशिष्टं भूमिकां न निर्वहति। हास्यं च विशाखदत्तेन विदूषकेन न योजनाकृतम्। कदाचित् सः स्वकथायाः गम्भीरतायाः कारणात् एतत् युक्तं न मन्यते। परन्तु गम्भीरः भूत्वा विदूषकस्य उपयोगं न कृत्वा अपि नाटकस्य रोचकतायाः न्यूनता न अभवत्।

मुद्राराक्षसनाटकम् अधीमहे चेत् तेन काव्यदोषेभ्यः नाटकं रक्षितम् इति ज्ञास्यामः। नाटके नाटकशैलीं स्थातुं तेन अनुमन्यते। भाषा सरला, माधुर्यप्रसादगुणप्रचुरता च अस्ति। अस्मिन् नाटके अलङ्कारस्य प्रयोगः अत्यल्पः एव अभवत्। उपमा, अलङ्कारः, उपमा इत्यादयः आलङ्काराः तस्मिन् प्रयुक्ताः सन्ति। संवादिषु काव्यात् अधिकं गद्यस्य प्रयोगात् नाटकस्य स्वाभाविकता वर्धिता अस्ति। कूटनीतिकविषयत्वात् मुद्राराक्षसः संस्कृतनाट्यसाहित्ये विशेषनाटकं मन्यते। शास्त्रीयपरम्परायां स्वप्रकारस्य आकर्षकं अद्वितीयं च नाटकम् अस्ति।

भवान् किम् अधिगतम्

- विशाखदत्तस्य कालः षष्ठशतकान्तः।
- विशाखदत्तस्य पूर्वजाः राजानः आसन्, अतः सः राजनीति-कूटनीति-ज्ञानं उत्तराधिकारं प्राप्तवान्।
- विशाखदत्तेन मुद्राराक्षसनाटकं रचितम्।
- विशाखदत्तस्य रचितयोः अपि नाटकयोः उल्लेखः अस्ति - देवीचन्द्रगुप्तः अभिसरिकावञ्चितकश्च।

- मुद्राराक्षसः घटनापूर्णं नाटकम् अस्ति।
- मुद्राराक्षसे कथा सप्तप्रकरणेषु प्रकीर्तिता।
- मुद्राराक्षसस्य मुख्यं सारं वीरम्।
- अस्य नाटकस्य मुख्यकथा चाणक्यस्य चन्द्रगुप्तस्य प्रतिद्वन्द्विनं नन्दस्य मन्त्री रक्षां च अमत्यपदं स्थापयित्वा निर्विरोधेन चन्द्रगुप्तस्य सिंहासनारोहणम्।
- नाटकस्य मुख्यपात्राः सन्ति- चन्द्रगुप्तः, चाणक्यः, मलयकेतुः, रक्षाः च। एतेभ्यः विहाय अन्ये २९ समर्थकपात्राणि नाटके सन्ति।
- राजनीतिः कूटनीतिः च विषयः मुद्राराक्षसे वर्णितः अस्ति।
- नाटके गद्यस्य अपि अधिकः प्रयोगः भवति।
- मुद्राराक्षसस्य विदूषकस्य स्त्रीचरित्रस्य च अभावः।
- पञ्चमे कृत्यां जीमूतवाहनस्य गरुडस्य तुण्डात् रक्तेन कलङ्कितः गरुडस्य पश्चात्तापस्य च कथा अस्ति।

टिप्पणी

पाठांत-प्रश्नाः

1. मुद्राराक्षसस्य मुख्यकथा का अस्ति?
2. विजयखदत्तस्य विषये भवान् किं जानाति स्म?
3. चाणक्यस्य चरित्रम् कथं?
4. मुद्राराक्षसस्य नाट्यशिल्पस्य विषये कथयतु?

पाठगत-प्रश्नानि उत्तराणि

6.1

1. विशाखदत्तः मुद्राराक्षसस्य नाटककारः अस्ति। तस्य पूर्वजाः राजानः आसन्।
2. मुद्राराक्षस, देवी चन्द्रगुप्त तथा अभिसारिकावञ्चितक।
3. मुद्राराक्षसः राजनैतिक-कूटनीतिक-प्रकृतेः नाटकम् अस्ति।

नाट्यस्य प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

16.2

4. मुद्राराक्षसस्य मुख्यं कथानकं चाणक्यस्य कूटनीतिं कृत्वा राक्षसं चन्द्रगुप्तस्य मन्त्री करणीयम् इति आधारितम् अस्ति।
5. मुद्राराक्षसस्य मुख्यतत्त्वं वीरम्।

1. मुद्राराक्षसा नाटके सप्त कृतयः सन्ति।
2. चाणक्यः अपि राक्षसस्य मुद्रां प्राप्नोति। सः शकतदासः पत्रं लिखितुं प्रेरयति, तस्मिन् राक्षसस्य मुद्रायाः चिह्नानि च निर्माति। राक्षसः तस्य मुद्रा च अस्य नाटकस्य कथानकस्य मुख्याधारः भवति, अतः नाटकस्य नाम अपि मुद्राराक्षाः इति नामकरणं कृतम् अस्ति, मुद्राराक्षाणां त्रिषु कृत्येषु किं भवति?
3. चन्दनदाय मृत्युदण्डं दातुं चाणक्यस्य कूटनीतिस्य एकः भागः अस्ति। सः जानाति स्म यत् चन्दनेन राक्षसकुटुम्बस्य आश्रयः दत्तः। एवं करोति चेत् दानवः तं तारयितुं अवश्यमेव आगमिष्यति।
4. चाणक्यः दानवस्य गुणान् सुविदितः। सः प्रामाणिकः भक्तः च अस्ति। एतेन चन्द्रगुप्तस्य विरोधस्य अपि समाप्तिः भविष्यति इति द्वितीयं कारणम्।

6.3

1. मुद्राराक्षसस्य नायकः चन्द्रगुप्तः।
2. चाणक्यः चन्द्रगुप्तस्य गुरुः। सः एव नन्दवज्रस्य सम्मानार्थं चन्द्रगुप्तं सिंहासने नियुक्तवान्।
3. राक्षसः नन्दराजस्य मन्त्री अस्ति।
4. चन्दनदासः राक्षसस्य साहाय्यं कृतवान् इति कारणेन लम्बितः अस्ति।
5. भद्रभाट् चाणक्यस्य गुप्तचरः मलयकेतुः सेवकत्वेन वसति।
6. निपुनकः चाणक्यस्य मित्रं यः राक्षसवलयम् आनयत् आसीत्।
7. सिद्धार्थकः चाणक्यस्य गुप्तचरः यः शाकतदासस्य मित्रत्वेन राक्षसेन सह वसति।
8. वैरोधकः पार्वतकस्य भ्राता यः बर्बरेन हतः।
9. शिखरसेनः मलयकेतुः सेनापतिः यस्य पार्वतीकः गजेन मर्दनं कर्तुं आज्ञापयति।
10. शकतरः नन्दवंशस्य मन्त्री जातितः शूद्रः।